

УДК 331.5:631.15

ДЕМОГРАФІЧНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

І.Г. Крилова, кандидат економічних наук

Г.В. Коваленко, кандидат економічних наук

Миколаївський національний аграрний університет

Проведено аналіз основних демографічних показників формування людського капіталу, визначено головні причини погіршення демографічної ситуації в сільській місцевості України та оцінено їх вплив на розвиток людського капіталу. Дослідження проведено за період 1939 – 2014 рр. Визначено фактори, що негативно впливають на формування та розвиток людського капіталу та змінюють його демографічні характеристики.

***Ключові слова:** людський капітал, сільське населення, природний рух, міграція, вікові групи, структура населення.*

Постановка проблеми. Відтворення, збереження та нагромадження людського капіталу є основою соціально-економічного розвитку країни, який повинен базуватись на таких ресурсах як природні, творчі та інтелектуальні здібності людини. Розвиток людського капіталу відбувається під впливом різних чинників, але особливої уваги потребує дослідження саме демографічних, адже від кількості та якості носіїв людського капіталу буде залежати умови формування його складових та ефективність використання.

Соціально-демографічний стан села нині можна охарактеризувати як кризовий, як і соціально-демографічну ситуацію в Україні в цілому. За період 1979-2014 рр. чисельність сільського населення зменшилась на 5,2 млн осіб. Динаміка та структура демографічних процесів значно характеризують соціально-економічні проблеми, які відбуваються в сільській місцевості країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням проблем демографічної ситуації та аспектів людського капіталу займаються відомі вчені: В. Близнюк, В. Антонюк, О. Грішнова, Д. Богиня, К. Якуба, Е. Лібанова, О. Онищенко та багато інших. Їх наукові надбання є цінними для дослідження цієї

проблеми в сучасних економічних умовах розвитку соціально-орієнтованої економіки країни. Проте актуальними залишаються питання постійного дослідження та оцінки демографічних чинників формування людського капіталу сільського населення України.

Формулювання цілей статті. Метою нашого дослідження є аналіз основних демографічних показників та визначення головних причин погіршення демографічної ситуації в сільській місцевості України.

Виклад основного матеріалу. Природні здібності, знання та навички людини без сумніву мають значний вплив на рівень її доходів, цю залежність і досліджує теорія людського капіталу (ЛК). О. Грішнова дає таке визначення категорії «людський капітал»: «людський капітал – це сформований або розвинений у результаті інвестицій і накопичений людьми (людиною) певний запас здоров'я, знань, навичок, здібностей, мотивацій який цілеспрямовано використовується у тій чи іншій сфері суспільного виробництва, сприяє зростанню продуктивності праці й завдяки цьому впливає на зростання доходів (заробітків) його власника» [1].

В. Близнюк вважає, що людський капітал є формою реалізації людського потенціалу, який в свою чергу не може нескінченно нагромаджуватись та дає таке визначення: «людський капітал – це система характеристик, які визначають здатність людини до творчої праці з метою створення доданої вартості, тобто якість робочої сили індивідуума, сукупного працівника підприємства, фірми, корпорації, країни, що знаходять прояв у процесі розширеного відтворення» [3].

Таким чином, прийняття рішення людини щодо поліпшення власних якісних характеристик шляхом вкладання додаткових коштів може сприяти покращенню її рівня життя. Важливим в розумінні ЛК є те, що він представляє собою сформований, розвинений та накопичений в результаті інвестицій певний запас здоров'я, знань, інформації, мотивації, здібностей, а не лише сукупність якісних характеристик людини. Особливі риси ЛК полягають в тому, що він втілений в

людині, отже не може продаватися, залишатись у спадщину та нагромаджується впродовж тривалого періоду, а важливим для його відтворення є мотивація, так як сам процес накопичення та використання ЛК контролюється самою людиною.

В. Антонюк виділяє п'ять основних чинників формування та розвитку людського капіталу: демографічні (народжуваність, смертність, статеві-вікова структура населення, міграція), соціально-економічні (рівень ВВП на душу населення, доходи населення, споживання, рівень життя, рівень захворюваності, розвиток соціальної інфраструктури), виробничі (ринок праці, попит на робочу силу, умови використання робочої сили, підвищення кваліфікації, соціальний розвиток персоналу), інституціональні (закони і законодавчі акти, які регулюють права людини, людський розвиток і соціально-трудова сфера, державна політика щодо людського та соціального розвитку, забезпеченість рівних прав і можливостей, усунення дискримінації), соціально-ментальні (домінуючі соціальні цінності та норми поведінки, соціальна цінність знань, спрямованість до самореалізації) [2].

О. Грішнова виділяє такі чинники формування і використання людського капіталу: демографічні (чисельність населення, його статеві-вікова структура, темпи природного приросту населення, середня тривалість життя), соціально-демографічні (чисельність економічно активного населення і його розподіл за галузями та секторами економіки, чисельність зайнятого та безробітного населення і його адміністративно-територіальний розподіл, тривалість трудоактивного періоду життя), соціальні (рівень загальної освіти та професійної підготовки населення, стан здоров'я, рівень культури, рівень розвитку соціальної інфраструктури території, зовнішня і внутрішня міграція) економічні (реальні доходи населення, доступність товарів та послуг, рівень інфляції, попит та пропозиція робочих місць), організаційно-економічні, екологічні [1].

При будь-якому трактуванні поняття «людський капітал» дослідження демографічних чинників має надзвичайне значення для оцінки його формування

та розвитку. Відмітимо, що існують специфічні чинники, які вплинули на соціально-демографічні процеси в сільській місцевості. Їх можна поділити на такі групи: історико-демографічні (сформовані попереднім розвитком сільських територій); соціально-економічні; історико-культурні (традиції сільського побуту) [5]. Підкреслимо, що серед першої групи особливо вплинули на демографічну деградацію українських сіл такі фактори: інтенсивна міграція молоді та висока передчасна смертність чоловіків. З 1979 року у сільській місцевості України почалась депопуляція, яка з часом перетворилась на основну складову скорочення чисельності населення (табл. 1). За період 1979-2014 рр. скорочення сільського населення становило 5,2 млн осіб, тоді як міське населення збільшилось на 0,8 млн осіб. Сільська поселенська мережа руйнується, за період 1970-2014 рр. зникло 2,9 тис. сільських населених пунктів, або в середньому кожен рік за цей період в Україні пропадало близько 66 сільських поселення.

Таблиця 1

Чисельність сільського і міського наявного населення України (млн осіб)

Роки	Сільське	Міське	Всього	Загальний приріст (зменшення) в порівнянні з попереднім періодом		
				Сільське	Міське	Всього
1939	26,9	13,6	40,5	-	-	-
1959	22,7	19,2	41,9	-4,2	+5,6	+1,4
1979	19,3	30,5	49,8	-3,4	+11,3	+7,9
1989	17,1	34,6	51,7	-2,2	+4,1	+1,9
2000	16,1	33,3	49,4	-1,0	-1,3	-2,3
2014	14,1	31,3	45,4	-2,0	-2,0	-4,0

Зменшення чисельності та питомої ваги сільського населення (з 38,7% у 1979 р. до 31,1% у 2014 р.) можливо розглядати як природний процес, обумовлений підвищенням продуктивності сільськогосподарського виробництва, якби він не супроводжувався негативними явищами, викликаними масштабними відмінностями між умовами життя та праці в селах і містах [5]. Період 1979-1990 рр. можна назвати «роками інтенсивної втечі із сіл», про що свідчить негативне сальдо міграції, яке у 8 разів перевищувало природне зменшення населення (табл.

2). В 1992 р. міграційний вплив почав змінюватись на міграційний приріст, який тривав до 2001 р. Великий міграційний приріст сільського населення можна пояснити поверненням етнічних українців у зв'язку з розпадом СРСР. Попереднє негативне сальдо міграції (до 1992 р.), де переважали молоді вікові групи, значно вплинуло на зниження народжуваності та поглиблення старіння населення.

Таблиця 2

Природне зменшення та міграційний приріст (зменшення)
сільського населення України, тис. осіб

Роки	Природне зменшення	Сальдо міграції
1979-1990	-243	-1962
1991-2000	-1244	+299
2001-2013	-1633	-232
1979-2013	- 3120	-1895

Отже, природне зменшення постійно зростало значними темпами та загальні втрати сільського населення за період 1979-2013 рр. склали 3,1 млн осіб. Основним проявом демографічної кризи є депопуляція, яка почалась в сільській місцевості з 1979 р., а починаючи з 1991 р. і в міській і в сільській місцевості спостерігається природне зменшення населення. К. Якуба, в своєму дослідженні життєвого потенціалу (період життя, який має прожити людина від народження до смерті) сільського населення, прогнозує втрату людності українських сіл через 3,5 покоління за сучасних темпів скорочення життєвого потенціалу селян [4].

Показники народжуваності та смертності можна вважати індикаторами медичного та соціального благополуччя у країні. Ці показники свідчать про загрозливу ситуацію щодо якісного і кількісного формування людського капіталу сільського населення. Кількість померлих переважає над народженими в останні роки близько на 40%. Основними причинами смерті сільського населення залишаються «хвороби системи кровообігу» (69,7% від загальної чисельності померлих в 2013 році), «новоутворення» (10,8%) та «зовнішні причини» (6,2%).

У статевому складі населення переважають жінки (табл.3). За досліджуваний період у віковій категорії 0-15 років чоловіків більше, ніж жінок (хлопчиків народжується більше). Починаючи з 2000 р. у віковій групі 16-59 років чисельність чоловіків більше, але висока смертність чоловіків похилого віку призводить до скорочення їх частки (34,8% у 2014 р.) у групі «60 років і старше».

Таблиця 3

Співвідношення чоловіків і жінок у сільському населенні України

Вік (років)	Припадало чоловіків на 1000 жінок		
	1979 р.	1989 р.	2014 р.
0-15	1032	1032	1055
16-59	884	975	1024
60 і старше	444	451	536
Все населення	804	827	891

Характерною рисою всіх змін статево-вікового складу сільського населення України є його старіння, що має прояв у зменшенні частки дітей і молоді та збільшення частки людей старшого і похилого віку. Згідно шкали Е. Росета сільське населення має дуже високий рівень демографічної старості. У 1979 р. питома вага осіб віком 60 р. і старше в загальній чисельності сільського населення становила 20,3%, 1989 р. - 24,2%, 2014 р. – 22,9%. Відмітимо, що з точки зору соціальної демографії людина формується повноцінною в трипоколінній сім'ї, де дитина виростає разом із батьками та прабатьками [4].

Погіршується природна основа демографічного розвитку людського капіталу сільського населення. В частині населення, яке формує демографічну основу відтворення в сільській місцевості жінок менше, ніж чоловіків: серед підлітків їх питома вага скорочується на 2,4 в.п. (табл.4), а в найактивнішій дітородній частині сільського населення віком 20-29 років жінок лише 47,5% в 2014 р. Відбувається абсолютне і відносне зменшення жінок в сільській місцевості з 9,3 млн осіб в 1990 р. до 7,5 млн осіб в 2014 р., тоді як чоловіків стало менше на 1 млн осіб.

Таблиця 4

Розподіл постійного сільського населення України
за віковими групами та статтю, %

Вікові групи	1990 р.	2000 р.	2014 р.	2014 р. в порівнянні з 1990 р., в.п.
0-15	22,1	20,7	17,4	-4,7
чоловіки	11,2	10,6	8,9	-2,3
жінки	10,9	10,1	8,5	-2,4
16-59	53,2	53,4	59,6	+6,4
чоловіки	26,3	26,7	30,2	+3,9
жінки	26,9	26,7	29,4	+2,5
60 і старше	24,6	25,8	22,9	-1,7
чоловіки	7,8	8,9	8,0	+0,2
жінки	16,8	16,9	14,9	-1,9
Все населення	100,0	100,0	100,0	-

Питома вага осіб вікової групи 16-59 років зростає на 6,4 в.п., але в абсолютному виразі їх чисельність знижується з 9,0 млн осіб в 1990 р. до 8,4 млн осіб в 2014 р. Частка осіб допрацевдатного віку та осіб старше працевдатного віку в загальній чисельності сільського населення зменшується у 2014 р. порівняно з 1990 р., відповідно на 4,7 в.п та 1,7 в.п. Безперечно, зниження кількості осіб допрацевдатного віку створює несприятливу демографічну передумову для відтворення людського капіталу сільського населення на віддалену перспективу. Необхідно відмітити, що протягом 1990-2014 рр. чисельність старшої вікової групи перевищувала чисельність осіб молодше працевдатного віку. Така структура населення відповідає регресивному типу, де частка прабатьків більше, ніж частка дітей. Отже, зменшення чисельності сільського населення відбувається в усіх вікових групах, особливо у групі допрацевдатного віку (на 1,3 млн осіб за період 1990-2014 рр.).

Висновки. Підводячи підсумок викладеному, можна зазначити, що серед основних демографічних проблем, які негативно впливають на формування та

розвиток людського капіталу сільського населення та змінюють його демографічні характеристики наступні: депопуляція, високий рівень старіння населення, зниження народжуваності, скорочення середньої тривалості життя, руйнування сільського розселення, міграційний вплив молоді та осіб середнього віку із сільської місцевості. Отже, покращення здоров'я, поліпшення умов життя, зниження безробіття та створення робочих місць, підвищення рівня доходу – все це має сформувати сприятливе середовище для довготривалої і продуктивної діяльності сільського населення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грішнова О. Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки / О. Грішнова — К. : Т-во «Знання», КОО, 2001. — 254 с.
2. Антонюк В. Головні напрями зміцнення соціально-економічних основ формування людського капіталу в Україні / В. Антонюк // Україна: аспекти праці. — 2006. — С.39-47.
3. Антонюк В. Головні напрями зміцнення соціально-економічних основ формування людського капіталу в Україні: соціально-економічна оцінка та забезпечення розвитку: монографія / В. Антонюк // Донецьк: НАН України; Ін-т економіки пром.-ті. — 2007. — 348 с.
4. Близнюк В. Оцінка людського потенціалу економічного зростання України: теорія та практика / В. Близнюк // Україна: аспекти праці. — 2006. — С.30-34.
5. Базилюк А. Зв'язок якості життя з інвестиціями в людський капітал / А. Базилюк, В. Голошовська // Формування ринкових відносин в Україні. — 2009. — №1 (92). — С.163-166.
6. Кір'ян Т. Людський капітал в історії економічної думки / Т. Кір'ян // Економіка України. — 2008. — №9. — С.64-73.
7. Якуба К.І. Життєвий і трудовий потенціал сільського населення України. Теорія, методологія, практика. / К.І. Якуба — К. : ННЦ ІАЕ, 2007. — 362 с.
8. Населення України. Соціально-демографічні проблеми українського села. — К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. — С.12-25.
9. Населення і трудові ресурси села / Навч. посіб./ За ред. П.Т. Саблука, М.К. Орлатого. — К. : Інститут аграрної економіки УААН, 2002.— 277 с.
10. Державний комітет статистики України // <http://www.ukrstat.gov.ua>

И. Крылова, А. Коваленко. Демографические факторы формирования человеческого капитала сельского населения Украины.

Проведен анализ основных демографических показателей формирования человеческого капитала, определены главные причины ухудшения демографической ситуации в сельской местности Украины и оценено их влияние на развитие человеческого капитала. Исследование проведено за период 1939 - 2014 гг. Определены факторы, негативно влияющие на формирование и развитие человеческого капитала и изменяющие его демографические характеристики.

Ключевые слова: человеческий капитал, сельское население, природное движение, миграция, структура населения.

Irina Krylova, Hanna Kovalenko. The demographic factors of the formation of the human capital of the rural population of Ukraine

The social-demographic condition of village today can be characterized as crisis. Having analysed the main demographic characteristics, in the article the main causes of the aggravation of demographic situation in rural localities of Ukraine are defined. The analysis of demographic factors was conducted for the period 1939–2014. The factors which have negative impact upon forming and development of human capital of rural population and change its demographic characteristics are defined.

Key words: human capital, rural population, natural movement, migration, the structure of population.